

ності юридичних осіб, запровадження кримінального проступку, побудови диспозицій і санкцій норм в Особливій частині КК), подолати полісемію під час застосування багатьох термінів, що містяться в нормах КК, а також термінологічної неточності опису ознак злочинів.

У перспективі корисним є продовження дискусії не лише стосовно взаємозв'язку кримінального права й математики, а й щодо вдосконалення загалом процесу підготовки юристів, доцільності викладання основ вищої математики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Романов А.К. Современное уголовное право: доктрина и кризис / А.К. Романов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ecsosman.hse.ru/data/720/685/1219/032Romanov.pdf>.
2. Кибальник А.Г. Традиции и новации в уголовном праве: очевидное и невероятное. Библиотека криминалиста / А.Г. Кибальник // Научный журнал. – 2015. – № 5. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bkrim.ru/archive/23.html>.
3. Высказывания великих людей о математике [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zaitseva-irina.ru/html/f1129470577.html>.
4. Математическая энциклопедия : в 5 т. / гл. ред. И.М. Виноградов. – М. : Сов. энцикл., 1982. – Т. 3 : Коо – Од. – 1982. – 1184 с.
5. Маркин А.В. Нужна ли юристу математика / А.В. Маркин // Вектор науки ТГУ – 2012. – № 3 (21). – С. 176–178.
6. Фойницкий И.Я. Мошенничество по русскому праву: сравнительное исследование : в 2 ч. / И.Я. Фойницкий. – М. : Изд-во СГУ, 2006. – Ч. 1 : Исторический очерк мошенничества. – 2006. – 364 с.
7. Актуальні питання кримінального права України та практики його застосування : [монографія] / [В.Я. Тацій, В.І. Борисов, Л.М. Демидова та ін.] ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, Л.М. Демидової. – Х. : Право, 2017. – 400 с.

УДК 343.974

МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНА БАЗА ЗЛОЧИННОСТІ

MARGINALITY AS A SOCIAL BASIS OF CRIME

Корецький С.М.,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри правознавства

Київського національного університету культури і мистецтв

У статті розглянуто основні соціологічні концепції маргіналізму через призму детермінації злочинної поведінки. Автор констатує, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства у нас в країні присутні всі перераховані фактори маргіналізації значних прошарків співвітчизників та діють такі основні механізми маргіналізації:

1) маргінальна група утворюється за рахунок міграції та осідання на новій території замкнених етнічних груп;

2) маргінальна група утворюється в результаті урбанізації;

3) маргінальна група утворюється як наслідок спроби представників однієї соціальної верстви потрапити в групу з більш високим статусом (соціальна міграція, «соціальні ліфти»).

З виникненням так званих ЛНР та ДНР на території суверенної України виник ще один механізм маргіналізації населення. Фактично на рівні масової свідомості більшість населення цих територій не сприймає себе громадянами України або вважає, що держава від них відмовилась, а Росія, відповідно, не вважає їх своїми громадянами. Що ж стосується так званих республік, то мало хто з населення серйозно ставиться до їх державницького статусу. Таким чином, населення, за визначенням Ф. Бока, знаходиться в стані «культурного шоку», що, за визначенням В. Гавела, формує «ненавидячу єдність». Це, відповідно, зумовлює стан аномії і зростання девіантної поведінки.

Ключові слова: маргіналізм, маргіналізація, маргінальні групи, теорії маргіналізму, механізми маргіналізації, «культурний шок», мотив, мотивація, система цінностей.

В статье рассмотрены основные концепции маргинализма через призму детерминации преступного поведения. Автор констатирует, что на современном этапе развития украинского общества у нас в стране присутствуют все перечисленные факторы маргинализации значительных слоев соотечественников и действуют такие основные механизмы маргинализации:

1) маргинальная группа создается за счет миграции и оседания на новой территории замкнутых этнических групп;

2) маргинальная группа создается в результате урбанизации;

3) маргинальная группа создается как следствие попытки представитель одной социальной группы населения попасть в группу с более высоким статусом (социальная миграция, «социальные лифты»).

С возникновением так называемых ЛНР и ДНР на территории суверенной Украины возник еще один механизм маргинализации населения. Фактически на уровне массового сознания большинство населения этих территорий не воспринимает себя гражданами Украины или считает, что государство от них отказалось, а Россия, соответственно, не считает их своими гражданами. Что же касается так называемых республик, то мало кто из населения серьезно относится к их государственному статусу. Таким образом, население, по определению Ф. Бока, находится в состоянии «культурного шока», что, по определению В. Гавела, формирует «ненавидящее единство». Это, соответственно, обуславливает состояние аномии и возрастание девіантного поведения.

Ключевые слова: маргинализм, маргинализация, маргинальные группы, теории маргинализма, механизмы маргинализации, «культурный шок», мотив, мотивация, система ценностей.

The article considers the main concepts of marginalism through the prism of determination of criminal behavior. The author states that at the present stage of the development of Ukrainian society in our country there are all listed factors of the marginalization of significant sections of compatriots and such basic mechanisms of marginalization are in force:

1) the marginal group is created by migration and settling in the new territory of closed ethnic groups;

2) the marginal group is created as a result of urbanization;

3) the marginal group is created as a consequence of attempts by members of one social group to fall into a group with a higher status (social migration, "social lifts").

With the emergence of the so-called LNR and the People's Democratic Republic of Ukraine on the territory of sovereign Ukraine, another mechanism of marginalization of the population arose. In fact, at the level of mass consciousness, the majority of the population of these territories does not perceive themselves to be citizens of Ukraine or believes that the state refused them, and Russia, accordingly, does not consider them its citizens. As for the so-called republics, few of the population take their state status seriously. Thus, according to Bock's definition, the population is in a state of "cultural shock", which, according to V. Havel's definition, forms "the hating unity". This, accordingly, determines the state of anomie and the increase in deviant behavior.

Key words: marginality, marginalization, marginal group, marginal theory, marginalization mechanism, "cultural shock", motive, motivation, system of values.

Постановка проблеми. Аналізуючи результати досліджень з вивчення злочинності, В.В. Лунєєв вивів загальнозаконність, згідно з якою кількість злочинів постійно зростає. Навіть у країнах з могутньою економікою та високим рівнем життя кількість злочинів за кожні п'ять років зростає на 3–4% [1, с. 34].

Одним з базових питань предмета кримінології є вивчення причин та умов злочинності з метою їх усунення, а отже, профілактики злочинності. Кримінологія – наука про злочинність, що як соціальне явище у своїх пошуках спирається на теоретичний базис соціології. Проте саме в кримінології, на нашу думку, недостатньо приділяється уваги маргіналізму як поживному середовищу злочинності.

Останніми десятиліттями поняття «маргінальність» твердо увійшло в сучасний лексикон науковців-суспільствознавців, зараз воно має широкий діапазон вжитку і часто використовується досить довільно. З аналізу широкого спектру вживання цього поняття можна дійти висновку, що маргіналізм супроводжує людство протягом всього історичного шляху його розвитку. Але питома вага маргіналізму в суспільстві в різні часи була різною.

Динамізм соціального життя, особливо другої половини ХХ ст., став звичним явищем, яке охоплює значні соціальні групи, спільноти, суспільство загалом, а також обумовлює зростання питомих ваг маргіналізму у суспільстві. Тому гостро постала проблема маргінальності як явища, що набуло значного поширення та детермінує найбільш небезпечні форми девіантної поведінки цілих соціальних (маргінальних) груп. При цьому необхідно зауважити, що досі не існує єдиної послідовної теорії маргіналізму.

Об'єктом дослідження є наявні течії теорії маргіналізму.

Предмет дослідження є узагальнення теорії маргіналізму з метою виявлення теоретичних засад детермінації злочинної поведінки значних прошарків населення в Україні.

Метою статті є розгляд основних соціологічних концепцій маргіналізму через призму детермінації злочинної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Як правило, зростання динамізму соціального життя веде до зростання соціокультурної мобільності. Ще в 20-х роках ХХ ст. дослідження явища соціокультурної мобільності, яке виникає, зокрема, внаслідок міграційних процесів, дало змогу американському соціологу Р. Парку сформулювати поняття маргінальної особистості. Р. Парк перш за все вивчав соціально-психологічні наслідки не адаптованості мігрантів до урбанізованого способу життя, тобто «культурного гібрида», який поділяє життя і культурні традиції двох різних соціальних груп. Класичний приклад такої особистості – це людина, яка переїхала із села в місто, при цьому норми сільської культури у неї підірвані, а міська культура ще не засвоєна. Отже, поняття маргінальності (від лат. “margo” – «край») служить для позначення соціальних груп людей, які знаходяться з краю, на межі двох культур, так званих культурних гібридів. Р. Парк звернув також увагу на дезорганізуючий вплив маргінальності [2, с. 593].

Як самостійну соціологічну концепцію проблему формування маргінальної особистості розробляє в 30-х роках ХХ ст. Е. Стоунквіст. До вирішення цього завдання він підходить з культурологічних позицій з яскраво вираженою психологізацією. Одним із ключових понять цього напрямку дослідження стало поняття «культурний шок». Так, американський культуролог Філіп Бок пише, що «культура в широкому розумінні слова – це те, що робить тебе чужим, коли ти покидаєш свій дім. Коли ти серед членів своєї групи, з якими ти поділяєш спільну культуру, тобі не доводиться обдумувати і проектувати свої слова і дії, бо ти і вони бачать світ в принципі однаково, і ви знаєте чого чекати один від одного. Але перебування в чужому суспільстві обумовлює труднощі відчуття безпорадності і дезорганізованості, яке називають «культурним шоком»

[3, с. 8]. Сутність «культурного шоку» полягає в конфлікті старих і нових норм і орієнтацій на рівні індивідуальної свідомості. Внутрішній світ такої особистості є своєрідним гібридом, коли вона живе і поділяє культурне життя і традиції двох різних народів, спільнот, груп і не має бажання розлучатися зі своїм минулим і його традиціями. Так, в різних містах Заходу існують своєрідні гетто, певні ізоляції і замкнуті в собі квартали, райони і навіть поселення, які заселені вихідцями інших культур.

За певних обставин таке співжиття в двох культурних середовищах в особистісній структурі людини може бути мирним. Проте зовнішні умови життя індивідів (безробіття, вибір престижної професії, освіти, доступ до влади тощо) інколи створюють внутрішній конфлікт, психологічну безвихідь, що приводить до маргіналізації особистості. В цьому випадку маргінальність пов'язана з дуальністю етнічної самосвідомості. В особистому плані вона викликає психічну напругу і може привести до роздвоєної, навіть до розірваної особистої самосвідомості. У такої особистості з'являється відчуття неблагополуччя, відчуженості, різних форм соціально-психологічної патології. Варто зауважити, що між морально-етичною і соціально-психологічною немає чіткої межі, адже будь-яка патологія є формою спотвореного пристосування до соціокультурного оточення, яке травмувало особистість. При цьому необхідно зауважити, що, як правило, такій особі важко повернутись і до групи походження. Певною перепорою на шляху до повернення у соціальну групу походження є відчуження самої групи, яка вважає таку особистість відступником.

Нереалізована потреба в спілкуванні, неможливість самореалізації обов'язково ведуть до невротів душевного розладу та девіантної поведінки. І навіть якщо індивід повністю відмовляється від своєї культури і намагається цілком засвоїти необхідний культурний багаж чужої культури, йому не завжди це вдається. Перешкодою для такої соціокультурної трансформації може бути недостатня гнучкість самого індивіда або протидія самого соціокультурного середовища, членом якого він хоче стати.

Такий супротив соціокультурного середовища часто зустрічається в деяких розвинених Європейських країнах (Франція, Німеччина) стосовно вихідців з мусульманських країн, а також емігрантів з країн СНД. Навіть у випадках успішного оволодіння ними мовою і досягнення допустимого рівня повсякденної компетенції нове середовище не сприймає їх як своїх (через це, як свідчать самі мігранти, у них формується глибоке відчуття ностальгії за рідним краєм, зрештою, вони повертаються на Батьківщину). В більш складних ситуаціях офіційні кола та громадськість не задоволені наслідками міграційних процесів. Наприклад, у Франції, в країні з розвинутою культурою і досить високим рівнем життя, мігранти викликають соціальну напругу і конфлікти. Скажімо, заборона на офіційному рівні відвідувати школи в національному мусульманському одязі не тільки привела до конфлікту між мігрантами й офіційною владою, але й була предметом соціальної напруги на міждержавному рівні. У Німеччині мігранти стали однією із суттєвих причин відродження неофашизму. Наведені факти переконливо свідчать про те, що діалог двох культур не завжди приносить користь і збагачення обох сторін. Для того щоб культурний обмін приносив користь, необхідні доброзичливість і відкритість двох культур, що на практиці, на жаль, зустрічається рідко, особливо якщо сторони від самого початку нерівні: одна – автохтони, інша – мігранти або біженці.

Нерідко міграційні процеси впливають на формування у корінного населення так званої колективної ненависті. Цікаві міркування про природу колективної ненависті належать В. Гавелу, який розкрив її потенційні можливості і навіть деяку привабливість. Зокрема, вона звільняє людину від почуття самотності, покинутості, безсилля, при-

ниженості, надає людям відчуття спільності, братства, заснованого на дуже простому способі об'єднуючого взаєморозуміння. «Що може бути легшим, ніж мати спільний об'єкт заперечення і засвоїти спільну «ідеологію кривди», в ім'я якої варто цей об'єкт відторгнути? Сказати, наприклад, що у всіх нещастях світу – і перш за все кожної скривдженої душі – винні євреї, цигани, німці, араби, негри, в'єтнамці, угорці або чехи: це так просто і так зрозуміло! І завжди знайдеться достатня кількість в'єтнамців, угорців, циган чи євреїв, вчинками яких можна проілюструвати думку, що вони в усьому винні» [4, с. 188].

На базі заснованої на сприйнятті суспільної несправедливості ущемленості формується «ненавидяча єдність». Ця єдність легітимізує агресивність, виправдовує її, надає їй видимість законності і необхідності. Люди, що складають «ненавидячу єдність», вважають що їй протистоїть конкретно вказаний «винуватець», з яким можна не церемонитись. Прикладом такого ставлення до конкретного «винуватця» в сучасній Європейській історії є погроми кварталів, де проживають турецькі мігранти в Німеччині.

Моментом становлення першого етапу культурологічної концепції маргінальності можна вважати вихід монографії Е. Стоунквіста «Маргінальна людина» (1961 рік). У цій роботі на базі значного масиву емпіричних даних Е. Стоунквіст стверджує, що залежно від обставин маргінальна особистість може виконувати роль лідера соціально-політичних за своїм характером рухів, носія крайніх ідей, які в майбутньому стають домінуючими в суспільстві. Ще П.О. Сорокін, вивчаючи проблеми соціальної мобільності, звернув увагу на цю характерну особливість. «Одна з яскравих характеристик так званих демократичних суспільств, – пише П.О. Сорокін, – це більша інтенсивність вертикальної мобільності порівняно з недемократичними суспільствами. В демократичних суспільствах <...> соціальне становище індивіда в крайньому випадку визначається не походженням <...> в них немає юридичних і релігійних перешкод до підйому чи спуску по соціальних східцях <...> Соціальний прошарок в демократичних групах більш відкритий, в ньому більше отворів, тонелей та ліфтів для спуску та підйому» [5, с. 337].

Як свідчить історія людства, маргінальна ситуація та соціокультурне середовище може стати джерелом нового світогляду, нових форм інтелектуальної і творчої діяльності, нових тенденцій в розвитку культури. Спочатку маргінальність відступає як відхилення від наявної ціннісно-нормативної системи. З часом таке відхилення від ціннісно-нормативної системи стає офіційною нормою для більшості членів суспільства. Таке відхилення часто виступає у формі асоціальних культурних феноменів, які не вписуються в панівну парадигму мислення і досить часто виявляють протиріччя і парадокси магістрального напрямку розвитку культури.

З цих позицій до маргіналів можна віднести Ісуса Христа, М. Лютера, мислителів епохи відродження, Карла Маркса, М.Я. Данилевського, М. Вебера, Ф. Ніцше, які першими порушили проблему кризи раціоналізму, хоча утвердження його було природним і важливим етапом розвитку культури цивілізації. Безперечно, маргіналами були українські дисиденти 60–80-х років, які на початку 90-х років очолили національні рухи, партії. Яскравим представником, яких був В.М. Чорновіл.

Всередині 50-х років ХХ ст. соціологи США дійшли висновку, що культурологічна теорія не в повному обсязі розкриває механізми процесу маргіналізації. Це було зумовлено виникненням етнічної проблеми як характерної особливості американського життя. «Більшість соціологів стверджувало, – як підкреслює Д. Белл, – що етнічна належність є атавістичною рисою сучасного життя, а також що набагато важливіші професійні чи класові ознаки, які складають основу поділення населення на групи, оскільки етнічна належність – первісне вроджене почуття тузем-

ця. Однак значна кількість соціологів не могла пояснити, чому у нащадків другого та третього покоління емігрантів, окрім почуття спільності з тим чи іншим класом, відроджується почуття етнічної належності» [6, с. 110].

Вочевидь, така ситуація примусила державні інституції в галузі культурної політики відмовитись від ідеї «плавильного казана», згідно з якою кожен, хто причалює до американського берегу, повинен бути асимільованим «відкритим суспільством», яке трансформує («переплавляє») емігрантів в американців. У зв'язку з цим американські соціологи звернули увагу на те, що культура – це явище досить складне та неоднозначне, а за своїм змістом включає багато елементів, які суперечать один одному. Тому американську культуру не можна розглядати як цілісне явище, а отже, маргінальна особистість формується не тільки в результаті зіткнення декількох віддалених культур. На процес маргіналізації суттєво впливають різні соціальні процеси, які ведуть до змін соціальної стратифікації функцій та сутності соціальних інститутів, а також зміни соціальної структури загалом. Скажімо, економічні, політичні, соціальні протиріччя можуть виступати як наслідок культурно-расової нерівності, проте повинні розглядатись як самостійні фактори породження маргінальної ситуації і маргінальної особистості. На основі вищесказаного можна зробити висновок, що американська соціологічна школа основний акцент зробила на структурних чинниках формування маргіналізму. Під впливом глобалізаційних процесів відбувається значна трансформація як матеріального (модернізація), так і духовного (вестернізація) світу більшості суспільств. Ця трансформація відбувається шляхом уніфікації і виступає чинником маргіналізації значних верств населення, що не могло залишитись поза увагою соціологів, зокрема соціологів-європейців.

Під впливом французького структуралізму формується Західноєвропейська концепція соціально-структурного маргіналізму. Вводяться такі поняття, як «маргінальний суб'єкт», «маргінальний простір», «маргінальне існування», в яких спільноти, групи, індивіди існують на краю, межі, «в зазорі» між соціальними структурами суспільства. Згідно з цією концепцією маргінальність виявляється за умов будь-якої зміни, зрушення чи взаємопроникнення соціальних структур. Такі прощарки суспільства автоматично відстороняються від пануючих в суспільстві ціннісно-нормативних, релігійних, побутових, правових та інших норм, їх життя не відповідає стандартам, притаманним суспільствам, до яких вони належать. «Маргінальність, – пише французький соціолог А. Фарш – це не стан автономії, а результат конфлікту із загальноприйнятими нормами, відображення специфічних відносин з наявним суспільним устроєм. Маргінальність не виникає поза різним реальним чи вигаданим зіткненням з оточуючим світом» [7, с. 114]. А. Фарш також зазначає, що «маргіналами стали називати тих, хто сам відкидає суспільство чи є ним відкинутим» [7, с. 143]. Як ті, так і інші знаходяться на узбіччі соціального життя в соціальній ізоляції. В умовах глибоких трансформаційних змін «маргінал <...> подібний до всіх, ідентичний до всіх і водночас він каліка серед собі подібних – людина з відсіченими коренями, посічений на шматки в самому серці рідної культури, рідного середовища» [7, с. 146]. Це, як правило, людина, повністю декласована з відчуттям безсилля, неблагополуччя, позбавлена громадських прав і свобод, озлоблена на всіх і все, радикальна у своїх поглядах і діях. Вказані якості активізуються прямо пропорційно рівню трансформації, що потенційно сприяє зростанню маргіналізації в сучасних суспільствах. Такі люди формують своєрідну соціальну базу, субкультуру, яку можна залежно від обставин спрямувати в потрібне русло, включаючи агресивну, девіантну поведінку. Ось чому офіційні владні структури розглядають маргінальні групи як ізгоїв суспільства, що складають значну загрозу його цілісності.

Звідси пішла тенденція розглядати в ЗМІ маргінальне як явище суто негативне, а маргіналів ототожнювати з покидьками, дном суспільства, люмпеном. Варто зауважити, що поняття «маргінал» не можна ототожнювати з поняттям «люмпен». Скажімо, існують так би мовити заплановані маргінали. Наприклад, молодь загалом як специфічна перехідна група, яка знаходиться на життєвому роздоріжжі.

Для оціночної характеристики маргінальності і подальшої люмпенізації вельми важливо виявити спрямованість соціальних переміщень, якщо протягом тривалого часу домінує спадний варіант вертикальної соціальної мобільності, відбувається послідовне сповзання на все нижчі рівні соціальної структури з перспективою повної люмпенізації особи. Не меншої небезпеки становить варіант, коли особа протягом досить довгого періоду знаходиться на зламі соціальних страт. При цьому необхідно підкреслити, що значна частина осіб, що знаходяться в «маргінальному просторі», намагається і часто не безуспішно з нього вийти. Отже, розуміння маргінальності в наведених концепціях за своєю сутністю носить значні відмінності. Проте під час уважного аналізування між ними немає абсолютно різкої межі. З аналізу видно, що це близькі позиції, які свідчать про неблагополуччя, дезадаптацію особи у швидкоплинних змінах суспільних відносин, а отже, і соціальної структури. А тому саме маргінальним групам притаманна значно вища питома вага проявів девіантної поведінки в загальній масі поведінкових актів, ніж соціальним групам базової культури. Тому, вирішуючи одне з ключових питань кримінології – профілактики злочинів, саме кримінологи повинні взяти найактивнішу участь у процесі формування теорії маргіналізму, яка розкривала би основні закономірності протікання цього процесу в Україні.

Висновки. Сьогодні, узагальнюючи попередній матеріал, ми можемо виділити три основні механізми формування маргінальних груп:

1) маргінальна група утворюється за рахунок міграції та осідання на новій території замкнених етнічних груп;

2) маргінальна група утворюється в результаті урбанізації;

3) маргінальна група утворюється як наслідок спроби представників однієї соціальної верстви потрапити в групу з більш високим статусом (соціальна міграція, «соціальні ліфти»).

Очевидно, ми можемо виділити низку регіонів України, де процеси маргіналізації відбуваються за різними системоутворюючими ознаками. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, мабуть, найвагомим фактором, що зумовлює детермінацію маргіналізму, є немотивована агресія РФ на Сході України.

Територія Донецького басейну історично сама по собі має низку особливостей, пов'язаних з формуванням населення цього регіону, які значно більшою мірою зумовлюють формування маргінальних груп, ніж в інших регіонах нашої країни.

Через немотивовану агресію нашого північного сусіда на тимчасово окупованій території в результаті гібридної війни виник новий механізм маргіналізації значної частини населення. Цей механізм підлягає ґрунтовному вивченню. В двох словах сутність цього механізму полягає в тому, що, незалежно від того, належить особа до прибічників «руського мира», чи вона послідовно сповідує суверенність української держави, ці люди вважають себе ошуканими і «покинутими», нікому не потрібними, відповідно, Російською Федерацією чи Україною. Спільне почуття «покинутості» зумовлює об'єднуючий ефект, незалежно від переконань щодо належності цих територій тій чи іншій державі. Відповідно, починає формуватись система цінностей, яка агресивно суперечить базовій системі цінностей як українського, так і російського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. / В.В. Лунеев ; предисл. В.Н. Кудрявцева. – М. : НОРМА, 1997. – 525 с.
2. Новейший философский словарь. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 3-е изд., исправл. – 1280 с.
3. Ионин Л.Г. Основания социокультурного анализа : [учебное пособие] / Л.Г. Ионин. – М. : Изд-во РГГУ, 1995. – 151 с.
4. Гавел В. О ненависти / В. Гавел // Знамя. – 1991. – № 6.
5. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин. – М., 1992. – 393 с.
6. Белл Д. Мятёж против современности / Д. Белл // СОЦИС. – 1989. – № 5.
7. 50/50: Опыт словаря нового мышления / под общ. ред. М. Ферро, Ю. Афанасьева. – М. : Прогресс, 1989. – 560 с.